

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ АРХІТЕКТУРИ

УДК 726

М. Ю. Арсенян

провідний архітектор науково-дослідного відділу охорони та реставрації нерухомих пам'яток культурної спадщини, Національний заповідник «Софія Київська» м. Київ

ХРАМОВІ СПОРУДИ ВІРМЕНСЬКОЇ АРТІЛІ В СУДАКУ

Анотація: в статті розкривається питання архітектурної сакральної спадщини вірмен в місті Судак. Проаналізовані загальні особливості формування об'ємно-просторового вирішення споруд на основі чого зроблена гіпотеза можливого вигляду храмів з гавітом та на консолях.

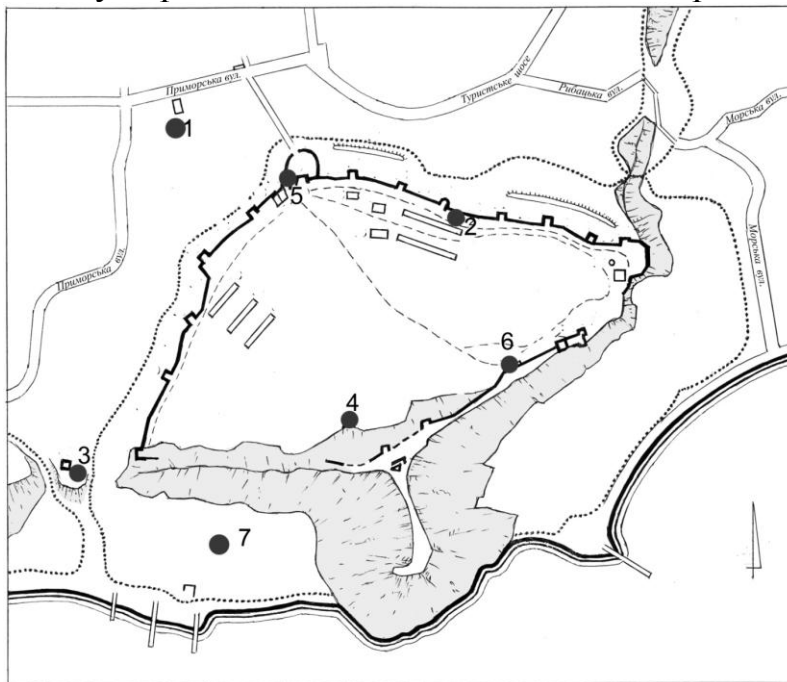
Ключові слова: Судак, вірмени переселенці, храм з гавітом, храм 12 апостолів, храм на консолях, храм Параскеви.

Особливість історії вірменського народу полягає в тому, що з давніх часів, вона включає в себе також історію численних вірменських громад по всьому світу. У зв'язку з історичними подіями, особливо внаслідок періодичних спустошувальних нашеств'я на території Вірменії, значна частина вірменського народу була змушена покидати свою батьківщину та шукати пристанища в чужих країнах. Деякі з цих країн згодом стали другою батьківщиною для вірменських переселенців, саме такою стала для них українська земля, Кримський півострів вірменам був відомий ще з I ст. до Р.Х. [5]. Коли саме і де виникли перші доволі чисельні громади точно встановити неможливо, проте можна стверджувати, що вони сформувались не пізніше XIII ст. [4, С.107]. Важливим доказом цього ствердження є достовірні свідчення про життя тавридських вірмен в XIII ст., що зафіксовані в писемних джерелах, а також пам'ятки культурної спадщини, які збереглися до наших часів. На полях грецького синаксара, написаного в приморському місті Судаку, зроблені помітки, які свідчать про те, що в цьому місті поруч з греками проживала чисельна вірменська громада [5, С.15][9].

Як правило поселення, в яких проживала чисельна кількість вірмен мала по одній, рідше по дві і більше храмових споруд. В Судаку вірменська спільнота мала декілька храмових споруд, однак на даний час достовірна

кількість їх невідома. Дослідженням храмових та інших споруд які належать вірменській артілі займалися В. Кирилко [1], Є. Лопушинська [11;12;13], В. Майко [2; 3], А. Фарбей [2], О. Халпахч'ян [6], К. Ерліх [8], та інші.

Встановлено, що вірменська артіль побудувала на території фортеці значну кількість споруд, серед яких і сакральні. Від них на території фортеці залишились фундамент «храму з гавітом» (2 пол XIII – 1 пол XIV ст., гавіт – XV ст.) [2], руїни «храм на консолях» (XIV ст.). За межами фортеці – храм 12 апостолів (X – XIII ст.) [10, С.50]. У селі Уютне, яке наразі входить до складу сучасного міста Судак – храм Параскеви (X-XII ст.) [6]. До цього переліку потрібно додати результати досліджень В. Майка, який доводить, що вірмени побудували невеликий однонавний храм в портовій частині Судацької фортеці. Від нього збереглась абсида, а від інших стін збереглись вирубки в скелі. Наступний об'єкт – це храм, який став першим ярусом так званої Георгіївської башти. Він прямокутний в плані з конхою в східній стіні в якій ще в XX ст. знаходилось зображення «Агнці з лабарумом». З діяльністю вірмен пов'язана каплиця в привратній башті (1385 р.) Джакомо Торселло. Наявність каплиць в вежах не було рідкістю в Візантії та Західній Європі [3].

Іл.1. Карта-схема об'єкти культурної спадщини Судацької фортеці. Храмові споруди вірменської артілі.

Храми: 1 - св. Параскеви; 2 - «храм з гавітом»; 3 - 12 апостолів; 4 – храм на консолях; 5 – каплиця в 1 ярусі приватної башти Якобо Торселло; 6 – каплиця в 1 ярусі Георгіївської башти; 7 – храм в портовій частині.

Враховуючи час спорудження храмів, вони були побудовані після першої чисельної міграції вірмен на територію Кримського півострова (VII-XI ст.). Всі

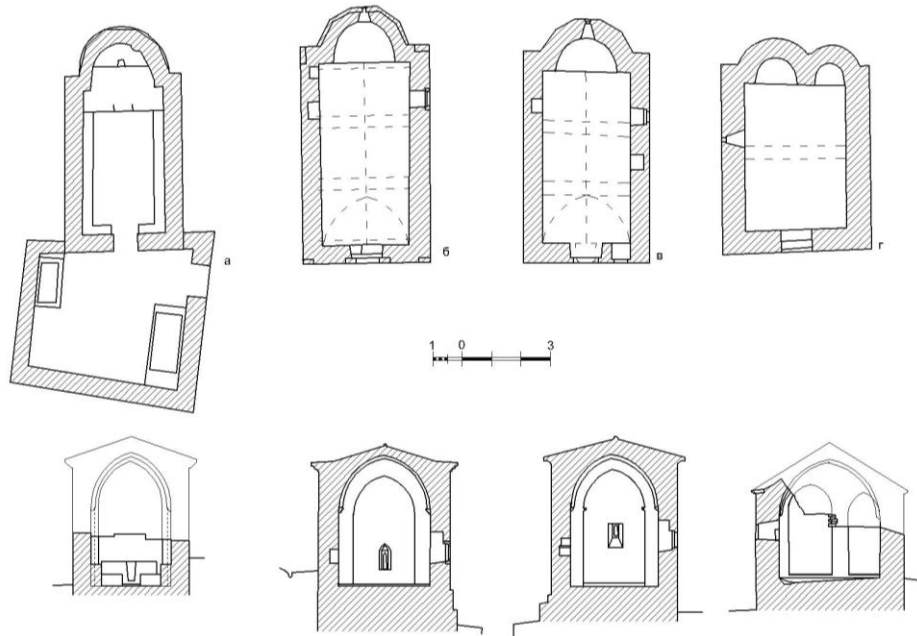
ці споруди відносяться до типу однонавних базилік, які були широко поширені як в Вірменії, так і у вірменських осередках України.

Особливий інтерес становить двоабсидний однонавний храм на консолях. Як стверджує О. Халпахч'ян [7], цей тип храмових споруд виник внаслідок тяжкої історичної, політичної та економічної ситуації на вірменських землях в XIII ст. Дослідник пояснює виникнення цього типу храмів обмеженими матеріальними можливостями ктиторів, а також особливостями християнського культу вірмен, який дозволяє присвячувати вівтар лише одному святому. Таким чином в одній будівлі були суміщені два храми (наприклад церкви Арутюна в Санаїне, Сиона в Гергері), які мали дві рівноцінні абсиди та один загальний зал. Ці храми були невеликих розмірів, храм Арутюна за розміром 4,63x5,72 м, храм Сиона – 4,97x6,40 м. Храм мав двосхилу покрівлю, зал перекритий півциркульним склепінням. У випадку, коли одна з абсид була більш значима вона робилась ширшою ніж друга, як в храмі Анапат в Варагаванке (XIII ст.).

«Храм на консолях» [8, С.89] в Криму має зовнішні розміри 5,04x7,37м. Він побудований на крутому схилі і тому підсилений підпрними стінами та консолями. Можна припустити, що цей храм міг мати стрільчасте склепіння на підпружних арках, яке було більш поширеним в вірменських храмах півострова, проте на думку дослідника та реставратора Є. Лопушинської храм міг мати циркульну форму склепіння [11]. Підпружні арки спирались на консолі, а не на пілястри, що в свою чергу збільшувало площу залу. Абсиди «храму на консолях» виступають двома циркульними об'ємами на східному фасаді, як в більшості вірменських храмів Криму та в певній групі храмів Вірменії. Покрівля над залом була двосхилою, а над абсидами могла бути за формою наближена до конусоподібної (як в храмі Іоанна Богослова та Стефана в Феодосії, Параскеви в Топольовці).

Далі розглянемо храми 12 апостолів, Параспеви та «храм з гавітом». Всі три храми, як зазначалося вище, однонавні. Вони мають одну абсиду, що виступає зі східного боку п'ятигранним об'ємом. Дах цих храмів двосхилий. Покрівля над абсидами має пірамідальні обриси, які повторюють контур абсид. Можна зробити припущення, що подібну покрівлю мала абсиди «храму з гавітом». Всі храми невеличкі за розміром, зовнішні габарити яких наступні: «храм з гавітом» – 4,04x7,69 м, храми 12 апостолів – 4,33x8,73 м, Параскеви – 4,30x8,35 м. Зали храмів 12 апостолів та Параскеви перекриті стрілчастим склепінням з підпружними арками, які спираються на консолі. Відсутність пілястр у збереженій частині «храму з гавітом» говорить про те, що підпружні арки склепіння також спирались на консолі. Під час археологічних досліджень храму були виявлені основи пілястр, які були розібрані під час перебудови храму, тому підпружні арки після перебудови спирались на консолі [2, С.58–

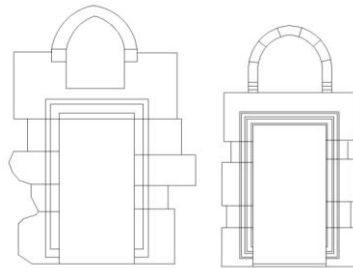
59]. Ще одною особливістю «храму з гавітом» є організація вівтаря у вигляді виступаючого об'єму, на який встановлювалась плита престолу [2, С.59]. Цей принцип поширений в малих храмах Вірменії (наприклад монастир Гегард). В усіх храмах є дві ніші, вони розміщуються в північній та південній стінах (в «храмі з гавітом» рід час реконструкції ніш було закладено).

Іл.2. Плани та поперечні розрізи храмів.

а – «храм з гавітом»; *б* – 12 апостолів; *в* – Параскеви; *г* – храм на консолях.

Тонкою лінією на розрізах «храму з гавітом» та «храму на консолях» показана гіпотеза можливого вигляду храмів.

Іл.3. Портали храмів: ліворуч – Параскеви; праворуч – 12 апостолів.

Дослідниками встановлено, що в храмі 12 апостолів та «храмі з гавітом» був фресковий живопис, однак він не зберігся до наших часів. Фрески аутентичний елемент в декоруванні вірменських храмів. На території Вірменії в великих містах храми теж мали фрескові розписи.

Іл.4. Фреска з храму 12 апостолів (не збереглась).

Заслужують на увагу портали вірменських храмів Судака. Вони мають традиційну конструкцію порталу вірменського храму, порталу, яка в класичному вигляді була поширена в Вірменії та Криму, це був прямокутний проріз обрамлений профільованим декором з цільним перемичним каменем та аркою на консолях над ним, як в храмах 12 апостолів та Параскеви. Який портал мали «храм на консолях» та «храм з гавітом» наразі невідомо, однак під час розкопок «храму з гавітом» був знайдений фрагмент арки порталу з плетеним врізним орнаментом [2, С.58].

В результаті проведеного короткого огляду вірменських храмових споруд в Судаку, можна зробити висновок, що за об'ємно-просторовим рішенням храми побудовані на основі класичних вірменських традицій з незначним переосмисленням архітектурних форм, що були обумовлені місцевими факторами (консолі, гавіт неправильної форми в плані). А також були зроблені припущення, що до реконструкції храмів з гавітом та на консолях. Проте вони потребують підтвердження на основі більш глибокого дослідження архівних матеріалів, проведення пропорційного аналізу споруд.

Література:

1. Кирилко В.П. Двухапсидные храмы Таврики / В.П. Кирилко // Археологический альманах. Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный 1800-летию города Судака. – Донецк: «Донбасс», 2012. – № 28. – С.189–223
2. Майко В. Армянские памятники средневекового Судака / В. Майко, А. Фарбей // Исследования по арменистике в Украине – Вып.1 – Симферополь, 2008. – С.58-63;
3. Майко В. Армянские памятники средневекового Судака. Новые находки — новые проблемы / В. Майко// Исследования по арменистике в Украине. – Вып.5 – Симферополь, 2013. – С.30-34;

4. Марр Н. Заметки о двух армянских надписях, найденных в Херсонесе/ Н. Марр //Известия Археологической Комисии. – 1904. – вып.10, 1904 – С. 107;
5. Микаелян В. История крымских армян. Монография / В. Микаелян. – Киев, ООО «Энергия плюс», 2004 – С.9–12;
6. Халпахчян О. Культовые постройки крымских армян/ О. Халпахчян // Архитектурное наследство. – М., 1992. – вып. 39. – С. 32-45;
7. Халпахчян О. Дваупсидные базилики Армении/ О. Халпахчян. – Изв. АН АрмССР, 1954. – № 8. – С.52-62;
8. Эрлих К. Крым. Армяне. Десять веков созидания/ К. Эрлих. – Киев: Энергия плюс, информ. - издат. бюро, ООО. 2008. – 208 с.
9. Юргевич В. Примечания к Уставу для генуэзских колоний на Черном море, 1449 г./ В. Юргевич // Записках одесского общества истории и древностей. – 1863. – т.V – С.598, 603, 609;
- 10.Якобсон А. Армянская архитектура в Крыму / А.Якобсон, Ю. Таманян. – Ереван: Айастан, 1990. – С.50;
- 11.Генуэзская крепость в г. Судак. Храм на консолях. Памятник архитектуры X-XIV вв./ ГАП – Е. Лопушинская // Архив УкрНИИпроекреставрация – Киев, 1972 г.
- 12.Храм у круглой башни Генуэзская крепость в Судак / ГАП – Е. Лопушинская // Архив УкрНИИпроекреставрация – Киев, 1990.
- 13.Памятник архитектуры X-XV вв. (Храм 12 апостолов). Генуэзская крепость в Судак / ГАП – Е. Лопушинская // Архив УкрНИИпроекреставрация – Киев, 1988.

Анотация

В статье раскрываются вопросы сакрального наследия армян в городе Судак. Проанализирована объемно-пространственная композиции сооружений, на основе чего сделано предположение как выглядели храмы на консолях и с гавитом.

Ключевые слова: судак, армяне переселенцы, храм с гавитом, храм 12 апостолов, храм на консолях, храм Параскевы.

Annotation

The article describes questions of the sacral heritage of Armenians in the city of Sudak. The spatial composition of buildings is analyzed, on the basis of which the hypothesis has been made how the "temples on consoles" and "temple with gavit" looked like.

Key words: Sudak, Armenians resettlers, temple of the Twelve Apostles, "temples on consoles", "temple with gavit", church of St. Paraskeva.